

איסורי ריבית בחברה מודרנית

מבוא

רבים משומרי המצוות, ואף מתלמידי חכמים, סבורים בעומק ליבם, שכל ניסיון ליצור זיקה וקשר בין מצוות התורה כפי שנתפרשו בהלכת חז"ל, ובין החיים המודרניים, נועד לכישלון מראש. איסורי ריבית והיתר עיסקא, כמו שמיטת כספים והיתר פרוזבול, שתוקן עוד בימי הבית השני על ידי הלל הזקן, משמשים תדיר כהוכחות זמינות ומוצקות לדעות אלה, שדוחקות את ההלכה לפינת בית הכנסת, חיי המשפחה והקהילה, כפי המקובל בדורות האחרונים. כותב דברים אלה נמנה בין המורדים בתפיסות אלה, גם בהשקפתו הציונית, גם בשאלות פוליטיות ואידאולוגיות, ארץ ישראל שבידינו, וגם בשאלות מוסריות וחברתיות. בין הקשיים הגדולים שבפנינו ניצבת העובדה הכוללת של היעדר בסיס מוסכם כלשהוא. גם בפינת בית הכנסת, המשפחה והקהילה, אין קץ לוויכוחים, כמקובל בישראל מדורי דורות, ואולם יש מקום מוצק של הכרעה – "כך נהוג" – "כך נוהגים אצלנו" – ואילו בחיים הציבוריים, המנהג הרווח לא בא מן התורה וההלכה בדרך כלל, אלא מהדעות הרווחות בעולם המודרני, איש איש והשקפתו.

הוויכוח שלי עם אלופי ומיודעי הרב יעקב אריאל בשאלות הריבית והיקף התוקף ההלכתי של היתר עיסקא, מתנהל בין שני שותפים מלאים לצורך ולשאיפה הגדולה מבית מדרשו של הרב קוק (הראי"ה), לבנות מחדש את בניין התורה וההלכה בכל תחומי החיים בארץ ישראל, ובמדינת ישראל, ואולם אנו חלוקים על הדרך, בפרט בשאלות מסובכות הנוגעות לריבית ולבנקים.

המשותף לשנינו בנושא זה היא המגמה – לצמצם את ההיקף של היתר עיסקא, ולתת תוקף מחודש לאיסורי ריבית שבתורה, מגמה שמובילים אותה בעולם היום דווקא בנקים איסלמיים, בעקב הגל הנאו-דתי, העולמי.

הרב אריאל טוען בתוקף, שהיתר עיסקא תוקן רק למטרות עסקיות באמת, ואין להשתמש בו למטרות צרכנות. לפי דעתו, מי שנמצא בגרעון (אובר דראפט) בחשבון הבנק שלו, ומי שמנהל חשבון אשראי צרכני, שיש בו תשלומי ריבית (כלומר, רוב עם ישראל שבימינו), עובר, בשגגה כמובן, עברות חמורות, שיש בהן משום פגיעה חמורה באמונה היהודית ביציאת מצרים, כפי שכתב הרמב"ם (הלכות מלווה ולווה, פרק ד' הלכה ז): "כל הכותב שטר ריבית, הרי זה ככותב ומעיד עליו עדים שכפר בה' א-לוהי ישראל; וכן כל הלווה ומלווה בריבית בינן לבינן עצמן (=בין יהודים שנצטוו על כך), הרי

הם ככופרים בה' א-לוהי ישראל וכפרו ביציאת מצרים, שנאמר: את כספך לא תתן לו
בנשך... אני ה' א-להיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים" (ויקרא כ"ה לז-לח).
בקלות רבה אנו גולשים כך משאיפה אידאלית לתיקון החברה והעולם, לכתב אישום
חמור נגד רוב הציבור היהודי הקונקרטי במדינת ישראל ובעולם כולו, שהוא סרבן
מהפכות, גם, ואולי דווקא אם הן מופיעות בשם ה'.
בדרכי שלי, אני מבקש להבדיל הבדלה יסודית בין פעולה כלכלית בין אנשים יהודים
שכפופים לכל דיני התורה, לבין פעולה כלכלית באמצעות בנקים וחברות אשראי, שהם
גופים משפטיים ולא אנשים, ולכן מצווים הם מן התורה ומן החוק, שלא לגנוב, ולא
לרמות, ולא לעשוק, אבל מעולם לא נצטוו ציווי צדקה ואיסורי ריבית, שחלים עליהם
רק מכוחה של הרחבה הלכתית – יש אומרים "מדרבנן", ויש חולקים גם על זה – ולכן
אפשר לפעול בהם בריבית ("מחיר הכסף" בשוק הכסף), בכל התחומים. אבל בין אנשים
יהודים אסור לגבות ריבית, ואסור לשלם ריבית, ואסור לכתוב שטר שיש בו ריבית, בכל
חומר האיסור המקורי, ואין לסמוך על שום היתר עיסקא בין שני יהודים, לשום מטרה.
אני יודע שדווקא בתחום אפור זה, יש הלוואות בריבית קצוצה, ותלמידי חכמים לא
מעטים מעורבים בזה, ואינם יודעים חומר האיסור ועליבות ההיתר.
הנה שני ניסיונות ליצור זיקה יותר מלאה ושואפת אל האמת שבתורה עם החיים
הממשיים, הכלכליים והחברתיים, והמחלוקת ביניהם, שנתפרסמה בשעתה בעיתון
'הצופה', ותמצית גישתי בה, מובאת להלן.

צדקה ומשפט, ואיסורי ריבית בימינו*

שותף אני לרצונו העמוק של הרב יעקב אריאל לגלות את המאור שבתורה, וללמד את ההלכה כרלוונטית למציאות ימינו, ודווקא על בסיס של יושר ציבורי ושל צדק מוסרי. לכן ההתמודדות הגלויה בנושאי ריבית במאמרו היא חשובה ביותר.

אני מסכים בכל לבי, שצריך לעודד את מסלול הלוואת הגמ"ח, ולעצור הסתכנויות של אלפי משפחות בנטל של חובות, ועוד יותר מזה, לעצור את הנשך על החובות. כל זה נכון מאוד. אבל הרב אריאל השתמש לשם כל אלה בנשק הריבית, כשהוא מגביל את "היתר עיסקא" רק לעסקאות באמת, ובזה הוא עלול לסבך את כולנו.

ההתמודדות הזאת, בין ההלכה לבין הכלכלה המודרנית, קשה הרבה יותר מן האופן שהרב אריאל מציג אותה, והיא מציבה את ההלכה בהתנגשות כמעט בלתי אפשרית עם המציאות הכלכלית והחברתית. אין כלכלה מודרנית בלי צריכה כמנוף לייצור ולהעסקה של עובדים. אם תקטן הצריכה תגדל האבטלה מיד. בנוסף, אין ייצור ואין צריכה בלי הלוואות ואשראי, וקשה מאד לגייס כסף מבני אדם לצורכי אשראי בהיקף גדול מאוד, בלי שתינתן הגנה למשקיעים, אשר תבטיח להם לא רק את הקרן, אלא גם רווח סביר מובטח. מבחינת דיני ריבית, כל זה אסור. הרב אריאל, שרוצה למנוע הערמות ב"היתר עיסקא", אכן אסר. זה עלול ליצור התנגשות בלתי אפשרית בין ה"תורה" לבין ה"חיים", התנגשות שהיא שורש המשבר הגדול בין "היהדות" לבין "המודרנה" במאתיים השנים האחרונות, והמאיץ הגדול של חוסר האמון בהלכה ושל החילון הנרחב. "היתר עיסקא", נולד והורחב מאוד כדי למנוע את ההתנגשות, אבל הרב אריאל חותר לצמצומו באופן דרסטי.

הרב אריאל טוען, שאין הערמה ב"היתר עיסקא", אלא רק הרחבה של ה"עיסקא" עצמה, המותרת מלכתחילה ע"י התורה. גישה זו אכן מקובלת על פוסקים רבים (ובראשם הרמ"א, ר' דבריו ביורה דעה ק"ס ט"ז שפוסל את היתר השליחות אם יש שטר, ושם ק"ס כ"ב וכ"ג, שמחמיר בצרכי קהל, ובטובת הנאה, ור' עוד בסימן קס"ח-ט' בדברי המחבר סעיף י"ט, ובהג"ה סעיפים י"ג, י"ד וי"ח, ור' דברי הט"ז לסימן קס"ז שיצא נגד הערמות

---

* חלקו הראשון של המאמר (שנכתב בסיועו של הרב דני וולף) הוא תגובה למאמרו של הרב יעקב אריאל "לאחיד לא תשיך", הצופה, י' באלול תשס"ד. החלק השני פורסם תחת השם "היתרי ריבית לבנק ולא ליחידים", כתגובה למאמרו של הרב דני וולף (שנכתב בעקבות הדיון שבין הרב אריאל לרב יואל בן-נון) "ריבית מוסר ומעשה", הצופה, י"ט בחשוון תשס"ה. המאמרים של הרב אריאל ושל הרב וולף זמינים באינטרנט, באתר "הצופה" (www.hazofe.co.il). המאמרים שלי זמינים באתר שלי (www.ybn.co.il).

בעסק, ועוד) אשר שוללים הערמות בדיני תורה בכלל, ובריבית בפרט, אך מתירים היתר עיסקא בעסק אשר אין בו הערמה.

אולם דרך זו היא בלתי אפשרית לחלוטין במציאות ימינו. ה"עיסקא" המותרת ע"י התורה היא רק זו שיש בה סיכון משמעותי של הפסד (כגון: מניות), ואילו כל עיסקא שקרובה לרווח ורחוקה מהפסד אסורה בהחלט, לפחות מדרבנן (רמב"ם הלכות מלוה ולוה, פ"ה ה"ח, ונקרא "רשע").

פירוש הדבר, שכל השקעה סולידית שרווחיה בטוחים אסורה, ורק השקעה בבורסה בסיכון משמעותי מותרת. האם זו דרך לרבים? האם יש לכיוון הזה בסיס מוסרי או כלכלי? האם הרב אריאל יכול לשכנע אפילו את עצמו, שכל חיסכון סולידאי, שרחוק מהסתכנות ספקולטיבית היא עבירה חמורה ביותר, ורק ה"הימור" בבורסה מותר כ"היתר עיסקא"?

האם מותר להשקיע כספי פנסיה של עובדים בבורסה? האם ייתכן לאסור באיסור חמור על רוב המשפחות בישראל להבטיח את כספם בריבית מובטחת, בתוכניות חיסכון באגרות חוב, בקופות גמל, ובתוכניות פנסיה? והלא דווקא שכבות הביניים והשכבות החלשות זקוקות לביטחון הכלכלי הזה ובלי זה יישארו רק עשירים כקורח, ועניים מרודים!

יתר על כן, כיום מעריכים את ההפרשה לצרכי פנסיה ב-23% מהמשכורת, ואילו לפי שיטת הרב אריאל יצטרכו לחסוך הרבה יותר. זה יפגע קשות בציבור כולו. ועוד, ב"היתר עיסקא" יש "דמי התפשרות" על אי רצון להישבע על ממן, אבל בכל עיסקה שהרווחים ידועים בה מראש, ובכל משכון של דירה שמקומה ידוע ושמאי יכול לחשב את ערכה, אין בכלל על מה להישבע, אם כן, על מה הבעלים משלמים "דמי התפשרות"? על התחייבויות בלתי סדירות ל"שבועות חמורות"? אם זו אינה הערמה מהי הערמה? הרי רוב האנשים וגם הבנקאים אינם יודעים כלל מה כתוב ב"היתר עיסקא" שעליו הם סומכים, ולפי ההלכה הם חייבים לדעת (הר"מ הרש"ל, תורת ריבית, פרק ט"ז, סעיף א').

הרב אריאל מתיר בפירוש לקחת משכנתא, ויש לו הסבר מוצק מדוע זה מותר ואין כאן ריבית אסורה. הוא רואה בקניית דירה **השקעה** עסקית ולא צריכה. ההנחה היא, שלמטרת מגורים יכול אדם לחיות כל ימיו בדירה שכורה (כמו בארצות רבות אחרות), ולכן דירה משלו היא השקעה ולא צריכה. בלא סברה זו, יכול להיווצר מצב בלתי אפשרי, כי אם נניח שהבנק למשכנתאות הוא ממש שותף בבעלות על הדירה, דבר שאיננו נכון כיום – האם הוא יהיה שותף גם בעליית ערך הדירה, וכל משתכן, שערך דירתו עלה, יצטרך לשלם לבנק עוד עשרות או מאות אלפי שקלים? כל אלה דברים בלתי אפשריים. אולם יש מידה של הערמה בסברה שכל רכישת דירה היא השקעה עסקית.

לא מפתיע כלל, אם בודקים היטב את ההלכה, שההיתר הנוח ביותר יהיה להציב גוי מתווך בכל הלוואה בין יהודי ליהודי, כיוון, שרוב הראשונים והפוסקים הרחיבו עד מאד את ההיתרים שבגמרא בהלוואות באמצעות גויים (ר' יורה- דעה קס"ח-ט).

לכן בהיפוך כוונתו הטובה, שיטתו של הרב אריאל עלולה להביא עלינו בנקים נכריים שייכנסו ויתפסו את מקומם של בנקים ישראלים, או שבנק נכרי יקנה חלק משמעותי של כל בנק ישראלי, באופן ש"היתר עיסקא" יהפוך ל"היתר מכירה לגוי" כך בכל עיסקא כלכלית בין יהודים יעמוד גוי בתווך. די בניתוח זה כדי לחשוף את הבעיה הגדולה: רוב פוסקי ההלכה מאז ימי הגמרא חיו בין גויים, וכך פתרו את בעיות השלטון, את בעיות הריבית ועוד בעיות הלכתיות חמורות אחרות.

לא זו הדרך של תחיית התורה בארץ, הרב יעקב אריאל אלופי ומיודעי אל נא תקטרג עלינו, המוני בית ישראל בארץ ישראל, לומר שכל לוקח משכנתא, וכל מי שיש לו אוברדראפט בבנק הם עבריינים, (באשר הלווה בריבית נקרא "רשע", וגם "כופר" כידוע בגמרא וברמב"ם ובשו"ע בבא- מציעא ס"א ע"ב ע"א ע"א; רמב"ם הל' מלוה ולוה פ"ד ה"ז; יורה- דעה ק"ס ב).

קצר המצע מהשתרע מלפרוס כאן אפילו אפס קצהו של הדיון ההלכתי הנרחב בנושא זה, בפרט במאתיים השנים האחרונות. אולם חשוב מאד לסמן כיוון שיש בו גם צדק ויושר, והוא גם מתמודד עם הבעיה בשורשה. הבית יוסף (יו"ד סוף סימן ק"ס), הביא דברי הרשב"א בתשובה (ח"א סימן תרס"ט): "שאלת על מה סמכו עכשיו להלוות מעות תלמוד תורה בריבית לישראל תשובה: אפשר היה לדון ולהתיר כיון דאין הריבית בא מלווה ומלווה, שאין לממון זה בעלים ידועים, אלא שאין ראוי לעשות כן פן יפרצו גדר זה במקום אחר..." ובתשובה אחרת (ח"ד סימן ס"ג) כתב הרשב"א: "וקרוב אני לומר שאין ריבית זה בא מלווה למלווה, ואחר שאין למעות הללו בשעת הלוואה בעלים מי נאסר?!". אמנם, הרשב"א סייג אם התירו וכתב: "ובלבד שלא יהא בעל הממון אסור בריבית...", והרמ"א בשו"ע (יו"ד ק"ס כב) אסר בצרכי "קהל", אולם הנכון הוא לראות את האיסור הזה כהרחבת האיסור מדרבנן, כדי שלא יפרצו גדר, ועל הרחבה זו בא "היתר עיסקא" ומתיר אפילו בדרך של הערמה.

אכן כך כתב הגר' יוסף ראזין (צפנת פענח סימן קפ"ד) בפירושו: "והנה גדר הבאנק לא נקרא דבר מסויים רק דבר של צורה לא חומר, כי גם מי שיש להם באנק הם אינם משועבדים לעצמם רק הכסף המונח שם ועוד, ושוב ליכא למי הוא משועבד, וכן הגדר של צדקה בריבית... לכן אין זה ריבית בבאנק עפ"י דין תורה". באותו כיוון כתב הגר"מ פינשטיין (אגרות משה, יורה דעה ח"ד, סימנים ס"ב- ס"ד) אולם לא מצא פיתרון ללווים, רק לבנקים.

אמנם פוסקים חשובים מתנגדים ובמיוחד הגר' שלמה זלמן אוירבאך זצ"ל פקפק בכל זה ונטה להחמיר בכל הערמות ריבית ולאסור, (מנחת שלמה, סימן כ"ז, כ"ח וכ"ט).

אולם הוא לא מצא פתרונות, וכתב שאינו רוצה לערער "היתר עיסקא" הנהוג, אלא שהדבר צריך עיון, ומצוה ליישב.

הדרך הישרה בהלכה לענ"ד, היא לסמוך על דברי "צפנת פענח" (ופוסקים נוספים) כי האמת נראית פשוטה וברורה לעין כל, שהבנק איננו רק עירבון מוגבל של הבעלים, אלא שבנקים וחברות מסחריות וכלכליות אינם כלל בגדר "אחיך" לדיני ריבית, ולכן, אין איסור גם ללווים. בוודאי, שהבנקים מחויבים בכל איסורי גניבה והונאה ועושיק, וכדומה. אבל איסור ריבית החמור שאסרה תורה עלינו הוא בגדר צדקה בין אחים, כפי שכתב רמב"ן בפירושו לתורה, דברים כ"ג כ': "...שיהיה ריבית הנכרי מותר, ולא הזכיר כן בגזל וגניבה, וכמו שאמרו, גזל גוי אסור. אבל הריבית שהוא נעשה לדעת שניהם וברצונם לא נאסר אלא מצד האחוה והחסד, כמו שציוה, ואהבת לרעך כמוך, ... כי חסד ורחמים יעשה עם אחיו כאשר ילוונו בלא ריבית ותיחשב לו לצדקה...". כל זה לא שייך כלל לבנקים ולחברות כלכליות שאינם "אחינו" בשום מובן, שכן אין עליהם חובת צדקה. מנהל בנק אינו יכול לתת צדקה מהון הבנק וגם לא בעלי המניות, אלא מהונם הפרטי. ואם עושים צדקה בשם הבנק, הרי זה רק בתור פרסומת. "קהל" (=קהילה) של ישראל, יש להם חיובי אחווה, ולכן ריבית אסורה גם לקהל (רמ"א ליו"ד ק"ס כ"ב) אבל אין בהלכה דיני חברות, ולא אחריות בעירבון מוגבל של הבעלים, וכל ה"יצורים המשפטיים" האלה שהוקמו לצרכי הכלכלה המודרנית, ומספקים לנו שירותים חיוניים ביותר, (תמורת רווחים נאים עוד יותר), אין להם "בעלים ידועים" כלשון הרשב"א. גם הבנקאות של פעם איננה דומה כלל לזו של היום, באשר אחריות הבעלים מוגבלת, הבעלות והשיעבוד הם וירטואליים, "צורה ולא חומר", כלשון ה"צפנת פענח", ואינם "אחיך" לצדקה ולריבית, שהרי אין עליהם חובת צדקה, ואינם יכולים לתת צדקה. לפיכך, "היתר עיסקא" המקובל מפקיע רק את הרחבת החיוב ההלכתי באופן פורמאלי, וזה מותר בכל עסקה בנקאית מקובלת. אמנם, האחריות שלנו, הלווים מן הבנקים איננה מוגבלת, וזו באמת צרה גדולה, שגורמת להוצאת אנשים מבתיהם בגלל אי יכולתם בתשלומי המשכנתא, וזוהי מידת סדרם ממש.

לפי דעתי, יש לתקן תקנות אחדות, לפיתרון נכון של הבעיות הקשות ביותר:

1. להתייבב בשער ולאסור בכל תוקף לקחת הלוואות בריבית חריגה, מכל גורם שהוא, ולאסור להלוות כך, ככל חומר דיני ריבית, אבל מכוח התקנה. לפעול אצל מנהלי הבנקים ובציבור, כדי שלא יאפשרו חריגה ממסגרת האשראי שהבנק קבע, שהיא התחום המותר של העסק שבין האזרחים לבין הבנקים, בהיותם המנהלים השוטפים של החשבונות שלנו, וסופגי ההפסדים של מי שאינם משלמים. ריבית חריגה היא נשך באמת, היא אסורה ומסוכנת, ויש למנוע אותה בכל כוח.

2. לדאוג לכך, שבנקים למשכנתאות ועל בנק אדנים אולי יש לנו קצת השפעה ידאגו

לפוליסת ביטוח נוספת פוליסת גמ"ח (כפי שהם דואגים לביטוח חיים כדי לשלם את

המשכנתא בכל מקרה של פטירה). פוליסת גמ"ח תכסה את אותם המקרים של אנשים שאינם מסוגלים בשום פנים לעמוד בתשלומי המשכנתא. הבנק יממן חלק מן ההפרשה הזאת, מאחר שהיא תחסוך לו מיליוני שקלים של טיפול בהוצאה באמצעות עורכי דין יקרים ובתי משפט, ובמקרים רבים, מבלי יכולת לממש את הנכס. את ההפרשה שהם מפרישים לחובות אבודים יעבירו בבקשה לפוליסת ביטוח- גמ"ח אשר תפרע משכנתאות שהגיעו להוצאה לפועל. גם כל משתכן ישתתף בשיעור מסוים בפוליסה זו אשר תבטיח גם אותו מפני יום סגריר, ומי יידע מה יקרה לו ביום צרה. כך נבטיח חברה, שלא ישליכו בה אנשים לרחובות באכזריות של סדרם ועמורה, וגם ניצור מצב, שגם הלווים בפרט במשכנתאות יהיו ערבים רק בעירבון מוגבל, כמו הבנקים. באופן כזה, לא יהיה במשכנתאות נשך, לא רק באופן תיאורטי, אלא בפועל ממש. כמובן, יצטרכו לחשוב איך למנוע ניסיונות של רמייה, שאנשים יבריחו את כספם, ויפסיקו לשלם את המשכנתא, כדי לזכות בסילוק של פוליסת הגמ"ח. חזקה על חברות הביטוח ועל הבנקים למשכנתאות, שיקבעו מבחנים חמורים לתחולת הפוליסה הנ"ל כך, שכל כסף מעל למחיה ממש, שיתגלה כשייך ללווה או למשפחתו יעוקל גם בעתיד, ועוד.

3. יש למנוע קניות בתשלומי ריבית מסוחרים ובתי עסק, אלא באמצעות חברות האשראי, שהן כמו בנקים. לא להשתמש כלל ב"היתר עיסקא" בין אנשים מישראל. ידוע לי, שיש אנשים שעשו "היתר עיסקא" וריבית שקבעו בתור "דמי התפשרות" כביכול, הרבה יותר גבוהה מריבית בנקאית, אפילו חריגה, וזה איסור חמור ביותר.

4. לחזק את קופות הגמ"ח כפי שהציע הרב אריאל, ע"י תקנה נוספת, שכל אדם יתחייב לתת לקופות הגמ"ח, ולו אחוז קטן, של כספי צדקה ומעשר כספים. ועוד דבר: קופות הגמ"ח גם הן רוצות ערבויות להחזר, והמסכנים באמת אינם יכולים לקחת הלוואות גמ"ח. לכן, יש לפנות בקריאה לכל מי שיכול לקחת הלוואות גמ"ח עבור עני ואביון אחד, ולפרוס לו את תשלומיו כפי יכולתו, וזוהי צדקה מעולה יותר מנתינה ישירה, כידוע מדברי הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ז ה"ט, ופ"י ה"ז, המעלה העליונה)

יהי רצון שה' יוציאנו זכאים בדין, כל אחד ואחד, וכל עם ישראל בזכות הצדקה (כדברי הרמב"ם, הל' מתנות עניים פ"י ה"א): "חייבים אנו להיזהר במצוות צדקה יותר מכל מצוות עשה... ואין כסא ישראל (כלומר, מלכות ישראל ומדינת ישראל) מתכונן, ודת האמת עומדת אלא בצדקה... ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה, שנאמר "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה".

* * *

המקרים המזעזעים והשכיחים של ריבית נשך ע"י סוחרים ותעשיינים תוך ניצול מתועב של מצוקה זמנית של עסק, למטרות השתלטות, או "דמי התפשרות" גבוהים בהרבה מהריבית המותרת על פי החוק האזרחי, וכיו"ב, מוכיחים עד כמה חשוב להבדיל,

מוסרית והלכתית, בין בנקים וחברות אשראי, לבין יחידים גם סוחרים ותעשיינים, שהם מצווים במצוות התורה בכל חומרת הדין, ולא נכון להתיר להם ריבית קצוצה מדאורייתא, ואפילו לא אבק ריבית מדרבנן, ע"י שום הערמות שבעולם. דבר זה נכון מבחינה מוסרית, וגם מבחינה הלכתית טהורה, מפני שאין כורח כלכלי בהלוואות כאלה, ואין סיבות מספיק טובות להפעיל עבורן "היתר עיסקא", על כל ההערמות הכרוכות בו.

יש כלפי טענה כלכלית-מוסרית, "מה רע בהלוואה עם ריבית סבירה בין אב לבנו, כאשר האב שובר תוכנית חיסכון והריבית הסבירה מפצה אותו" (ועדיין היא נמוכה בהרבה מזו שהבן ישלם עבור הלוואה בבנק) תשובתה מפורשת בהלכה: ואסור להלוות בריבית אפילו לבניו ולבני ביתו, אעפ"י שאינו מקפיד עליהם ובוודאי נתנו להם במתנה, אפילו הכי אסור, כדי שלא להרגילם בדבר" (טור יורה דעה ק"ס ע"פ מסקנת הגמרא בבא-מציעא ע"ה ע"א). נכון, זה טוב ומשתלם לכולם ואין רע בעצם הדבר, אלא שחז"ל שמו גדר כסייג, כדי שלא יחטאו במקרים אחרים (ור' ט"ז יורה דעה ק"ס ס"ק ד).

מאידך, נכון הוא שגם חברה בע"מ יכולה למוטט עסקים ע"י ריבית נשך, אלא שאני לא באתי להקל בכל חברה בע"מ, אלא דווקא בבנקים וחברות אשראי, שבהם תלוי רוב הציבור, והם גם כפופים לכללים ולפיקוח ואינם יכולים לגבות ריבית מעל למה שקובע החוק האזרחי. הנה לנגד עינינו (ותוך כדי הדיון הציבורי-הלכתי שלנו) אסר המפקח על הבנקים לגבות ריבית חריגה.

ביחס לטענות, שלפיהן אין בסיס הלכתי מספיק חזק לפטור בנקים וחברות בע"מ מאיסורי ריבית מעיקר הדין, ברצוני להשיב:

אכן "חברה בע"מ" אין בה די כדי לומר שאין דיני ריבית חלים מעיקר הדין, אלא שבבנקים ובחברות האשראי יש ארבעה צדדים המצטרפים להתיר, כולם נזכרו בפוסקים חשובים (גם אם הם מיעוט), ועל זה סומכים בצדק המוני בית ישראל מעשה יום ביומו:

1. "לא אסרה תורה אלא ריבית הבאה מלווה למלווה" כדברי רבא (בבא-מציעא ס"ט ע"ב). על זה נבנה ההיתר של רש"י שהובא במרדכי (בבא-מציעא סימן של"ח) להלוות בריבית באמצעות שליח, דאין שליח לדבר עבירה, ואין כאן שליחות. אמנם, לא רצה רש"י לפרסם את ההיתר, והבית-יוסף כתב שכל שאר הפוסקים חלקו על רש"י בזה, אולם הרמ"א התיר לסמוך עליו בשעת הצורך (טור ושו"ע יורה-דעה ק"ס ט"ז). אלא שהיתר זה נופל כשיש שטר על שם הלווה, והוא הדין כאשר הלקוחות חתומים אישית כלפי הבנקים. אמנם, כשהמלווה אינו הבעלים אלא הבנק התיירו פוסקים חשובים, בפרט כשיש שותף גוי בהון המעורב. (שואל ומשיב מהדורא קמא ח"ג ס' ל"א). מעניין לציין, שרש"י היקל בשליחות של יהודים והחמיר בשל נכרים, ורבנו תם נכדו היקל דווקא בשיתוף נוכרים, בעוד פוסקי ספרד מחמירים בשניהם (ר' במרדכי סימן של"ח שם). והנה פוסק אחרון חשוב (מהרי"א הלוי איטינגא) פסק לכתחילה ובפשטות להקל בבנק גם כשכולם

יהודים, משום שאין בבנק שליחות מפורשת, ואם כן לכל הדעות אין כאן שליחות (שו"ת מהרי"א הלוי ח"ב סי' נ"ד).

אמנם המהרש"ם (ח"א סי' כ') דחה את דבריו מפני, שהאחריות על הלווים ועל המלווים היא אחריות מוחלטת, והגרש"ז אוירבך תמה מאד ("נוראות נפלאותי כשראיתי בדרכי תשובה שהביא מהגאון העצום מהרי"א איטינגא שכתב בפשטות דשרי... והוא פלאי... ומקשה עליו ודוחה את דבריו, מנחת-שלמה ח"א סי' כ"ח). אולם לענ"ד, דברי המתירים אינם נמחקים מפני קושיות. כך קיבלתי ממו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל, שאין דברי המיעוט מתבטלים ברוב דעות ("רוב הפוסקים"), אלא אם ישבו ביחד, ויכלו לשכנע זה את זה.

2. הבנק המודרני הוא חברה בע"מ, ולכן אין הוא נחשב "בעלים ידועים", כי גוף הבעלים אינם מחוייבים כלום אין בעצם מלווה קונקרטי בהלוואות שהבנק נותן, ואין לוה קונקרטי לכסף המופקד בו. בזה נחלשה הטענה של אחריות החלטית שנזכרה בדברי המהרש"ם שהובאו בסעיף הקודם. מכאן העלו פוסקים חשובים שעסק של בנק דומה לציבור, ואין לו "בעלים ידועים" (כעין מה שנזכר בתשובות הרשב"א שהובאו בבית-יוסף, יורה דעה, סוף סימן ק"ס, וסמך על כך לדינא בשו"ת חלקת יעקב יורה-דעה סימן ס"ו בצירוף סיבות נוספות), וגם הגר"מ פיינשטיין הסכים לזה ביחס לבנק, (ר' אגרות-משה, יורה-דעה, ח"ב סימן ס"ג), אלא שלא מצא פיתרון לבני אדם ממשיים שלווים כסף מן הבנק, כלומר, ללקוחות.

3. השעבוד בבנק איננו שעבוד הגוף אלא שיעבוד וירטואלי, "צורה ולא חומר" בלשון הגאון הרוגאצ'ובי, ולכן אין בו איסורי ריבית שהתורה קבעה (צפנת-פענח, קפ"ד). דווקא מתוך ענוות-אמת, אין מקום לטענה שדברי הגאון הרוגאצ'ובי הן "תיאורטיים", לענ"ד.

4. אין בבנק גדרי "אחיק" לעניין צדקה, בעוד איסורי ריבית מוגדרים בפירוש ע"י הרמב"ן כאיסורים של צדקה, שחייבים בהם רק בני ישראל ביניהם, מכוח יציאת מצרים. הכופר בריבית כאילו כפר ביציאת מצרים, ובא' -הי ישראל שהוציאנו ממצרים (ר' בבא-מציעא ס"א ע"ב, וברמב"ם הל' מלווה ולווה פ"ד ה"ז) – אין בריבית איסור מוסרי כלל אנושי, ולכן אין איסורים כאלה כלפי נכרים (הרמב"ן בפירושו לתורה, לדברים כ"ג כ). מכאן לדעתי, גם הקשר הברור בין הלכה ומוסר, דווקא בריבית. הנהלת הבנק איננה יכולה לפעול למטרות צדקה בהון הבנק, (להוציא פרסומת ויחסי ציבור), ובזה בנק שונה מקיבוץ או מחברה כלכלית בע"מ. הבנק פועל על פי היגיון כלכלי גלובלי, על פי חוקים שאינם מבדילים ואינם יכולים להבדיל בין יהודי לבין גוי, ולפיכך לענ"ד, אין הון הבנק "כספך" אלא "כסף אחרים", כלשון חז"ל במדרש ההלכה שבתורת כהנים לפרשת בהר (ע"ו). נוסף לכך את העובדה המסתברת, שיש גם נכרים בין בעלי המניות הנסחרות בבורסה, ונקבל בסיס מוצק להיתר.

הוויכוח התיאורטי המעניין שהביא הרב דני וולף אם הנהלות הבנקים הן רק שלוחות של בעלי המניות להרוויח כסף, או שיש להן מחויבות למשק הכלכלי בכללו, אכן נוגע לעניין. אולם לדעתי, בין כך ובין כך, אין בסיס לחיובי ריבית שחלים על בני ישראל מכוח יציאת מצרים – ממה נפשך, אם הנהלת הבנק היא שליח (עקיף) של בעלי המניות, אין זה נחשב מיד לווה ליד מלווה, ואם היא גוף בפני עצמו אין כאן "בעלים ידועים", וגם אין על הגוף הזה גדרי צדקה.

זה עתה התפרסם מחקרו של פרופסור ידידיה שטרן על משפטי חברות בע"מ (מחקרי משפט, בר אילן תשס"ד, עמודים 245-349). פרופסור שטרן מראה את המגמה במשפט ואת העובדות המוכחות שחברה בע"מ מתנהגת בפועל כייצור משפטי ללא בעלים מוגדרים. דווקא נשיא בית המשפט העליון השופט אהרון ברק טוען (הערה 52 שם), שיש לראות חברה בע"מ כאילו היא בשר ודם וחלים עליה חיובים מוסריים, כטענתו העקרונית של הרב יעקב אריאל. אבל כוונתו כמובן לחיובי מוסר אוניברסאליים כמו עושק וגנבה. (תודתי לרב יהודה ברנדס על ההפניה למחקרו של פרופסור שטרן). הרעיון שציבור איננו "אחיד", מופיע בצורה גרעינית בשו"ת באר-עשק (סימן ג').

אמנם, בשו"ת שבות-יעקב (ח"א סוף סי' קס"ו) דחה את דבריו בשתי ידיים, וכן כתב המהרש"ם (ח"א סי' כ'). אולם, שם היה החידוש, שבכל ממון רבים או ממון של ציבור אין דיני אונאה ולא ריבית, מפני שהתורה אמרה "אחיד" בלשון יחיד, ולזה התנגדו כל-כך. אבל לענ"ד, רבים וכן ציבור בישראל אכן מחוייבים בצדקה, בעוד הבנק בהון שלו אינו יכול לעסוק בה, ואינו יכול להיות מחוייב בה, וזהו ממש "כסף אחרים".

הרב יעקב אריאל שליט"א טוען כלפי, שהנהלת בנק יכולה להפריש כספים למטרות חברתיות (שהן צדקה) אם ירצו בזה בעלי המניות, ואילו לדעתי, מהלך כזה, בפרט כמעשה קבוע, יביא להתערבות ציבורית באמצעות הפיקוח על הבנקים, שידרוש להקטין עמלות ולהיטיב עם כלל הלקוחות, במקום לתרום כסף למטרות חברתיות, שיחזקו קבוצות מסויימות עם כל חשיבותן. לכן, שום בנק לא יוכל לפעול כך, אלא אם כן מדובר בתקציבי פרסומת ויחסי-ציבור.

הנימוק האחרון מתקשר היטב לנימוק הראשון, ולפיו "לא אסרה תורה אלא ריבית הבאה מלווה למלווה" ממש מיד ליד, והלוא זהו גרעין הרעיון של "לא תשיך לאחיד" המחוייב עמך במצוות מכוח יציאת מצרים. לכן, יש משקל חשוב לפוסקים שהתירו בשליחות שונה מפורשת, ורבו המתירים בשותפות של נכרים (בעקבות רבנו תם, ר' תשובת מהר"ם-שיק, יורה-דעה קנ"ח).

בצירוף כל ארבעת הנימוקים ביחד עולה בבירור מעמדם השונה של הבנקים ביחס לאיסורי ריבית, בצורה מבוססת וברורה. קושיות רבות מיתרצות בקלות, כמו הקושיא של בעלי המניות, שבעלותם מוגבלת, אבל הם בני אדם לכל דבר ועניין ומחוייבים, במצוות, אולם הנהלת הבנק פועלת כשליח עקיף, ותפקידה לדאוג לאינטרסים של "הבנק", ולא

תמיד לאלה של בעלי המניות. אחדים מבעלי המניות הם בכלל נכרים מן הסתם. גם יכולתם של בעלי המניות להתערב בבנק ולפעול בו כבעלים היא מוגבלת למדי, תלויה בכמות מניות השליטה שבידיהם, וכפופה למגבלות חוקיות ואחרות. לרוב בעלי המניות אין השפעה על מה שקורה בבנק, בפרט כשהמניות נסחרות בבורסה. כזכור, הרמ"א מתיר ריבית בשליחות כזאת על פי רש"י, בשעת הצורך. מתיישבת גם הקושיא של הגר"מ פינשטיין על הלווים, שאחריותם איננה בע"מ, והם ידועים. אבל לדעתנו, אין בהם עבירה על "לא תשיך לאחיך" (שזהו האיסור העיקרי על הלווה) כי הבנק איננו "אחיך" ובוודאי אינם עוברים על "לפני עור", שהרי לבנק יש היתר. גם הקושיא הגדולה של הגרש"ז אורבך מדיני אריסים שאינם בעלים, אבל יש עליהם דיני ריבית (מנחת שלמה ח"א סי' כ"ח) מיושבת היטב, כי אריס הוא "אחיך", והבנק לא.

ברור, שכל ההיתר לבנקים צריך להיות מותנה ב"היתר עיסקא" הנהוג, אולם הבסיס להיתר בנוי על כך, שמעיקר הדין לא חלים בבנקים איסורי ריבית. לכן לענ"ד, יש להתיר "היתר עיסקא" רק לבנקים ולא ליחידים.

בוודאי, שיש מידת מוסר וחסידות לקבל את האיסור של הרב יעקב אריאל שליט"א על ריבית צרכנית, והרוצה ללכת בדרך זו ראוי לו, לדעתי, להעביר את חשבוננו לבנק הדואר (שם אין אובדאראפט), ואינני יודע על סמך מה אפשר להתיר לו לפעול ולהשקיע בבנק שפועל על פי "היתר עסקא" בריבית צרכנית שלא כדין, והרי מדובר באיסורים חמורים.

גם במבחן הכלכלי-מוסרי עומדים דברי היטב משתי סיבות מכריעות:

א. בלי בנקים וחברות אשראי אי אפשר לקיים כלכלה מודרנית, וזהו הכרח קיומי. בלי הלוואות בריבית של יחידים ושל סוחרים, אפשר ואפשר. שום דבר לא יקרה אם סוחר או תעשיין לא ינצל את מצוקת רעהו, וילוה לו בריבית המקובלת בבנקים, לכל היותר, ובאמצעות שליחות עקיפה של חברה בע"מ.

ב. הבנקים כפופים לפיקוח ציבורי ואינם יכולים לקחת ריבית מעבר למותר, אכן, לדעתי, נכון וראוי לפוסקי ההלכה להטיל את כל כובד משקלם כלפי סוחרים ותעשיינים שלא ילוו בריבית על פי "היתר עיסקא" אלא באמצעות "חברה בע"מ" כשליח עקיף, ובגבולות הריבית הנהוגה בבנקים או פחות. ואילו בין יחידים ינהגו איסורי ריבית שבתורה כעיקר הדין, וכל אדם שיכול יתן גמ"ח לנצרך אחד או לשניים, בפריסת תשלומים לפי כוחו של המקבל.

לסיום, ברצוני להזכיר שוב את ההצעות הקודמות שלי לתיקון המצב, וקודם כל פוליסת ביטוח למשכנתאות, שתשלם את המשכנתאות אשר הגיעו להוצאה לפועל, ותמנע הוצאת אנשים מבתיהם, שהיא כמידת סדום. כמובן, התנאים צריכים להיות כאלה שלא יוכלו לנצל זאת הרמאים למיניהם. להצעה זו הסכים הרב יעקב אריאל שליט"א. כמו כן, יש צורך גדול לחזק את קופות הגמ"ח ולהרחיבן, כדי שיוכלו להקל את הנטל הרובץ על הציבור הרחב, שלעיתים הוא כבד מנשוא. כאן נראה לי, שכדאי וחשוב ליצור

מכשיר נוסף, על בסיס חלק מההיתרים שנזכרו לעיל, בבנקים, ואפשר לקרוא לו כעת – גמ"ח עסקי. הגמ"ח העסקי יוכל לגייס כסף מן הציבור בשמירת ערך הכסף, ולהלוות לנצרכים (לאחר בדיקה וסינון) בריבית נמוכה יחסית להלוואות בנקאיות, על פי יכולת ההחזר (ההפרש יכסה "חובות אבודים"). הבסיס ההלכתי בנוסף להיתר של הרשב"א בממון של קהל שאין לו בעלים ידועים, יהיה "היתר קנס פיגורים", ועל ידי שליחות של חברה בע"מ (כפסק הרמ"א על פי רש"י), בתנאי שלא יחתמו על שטרי הלוואה על שם הלווה, אלא יקבלו שקים דחויים (גם של ערבים) על שם הקופה כנהוג בגמ"ח. הגמ"ח העסקי ינוהל ע"י תלמידי חכמים וגבאי צדקה לטובת הקהל כמו בנק קטן למטרות של גמילות חסדים בלבד, והוא אמנם יתנהג כ"אחיך" – אבל הוא ישקיע את הכספים בבנקים בהשקעות זהירות בלי הסתכנות. אם מצליחים לגייס כסף מן הציבור בהיקף ניכר, בתור צדקה שכמעט אין בה הפסד למשקיע, אולי אפשר יהיה להתמודד טוב יותר עם הלחץ הכבד המופעל על הרבנים ועל גבאי הצדקה, ולהעמיד נצרכים רבים על רגליהם.

"ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה" (ישעיהו א' כז).

